

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ ЧИ ПОДІЛ РЕСУРСІВ?

Розкрито сутність основної категорії суспільної географії - «географічний поділ праці». Обґрунтовано необхідність її трансформації в категорію «географічний поділ ресурсів». Визначено наукові засади географічного поділу ресурсів з позицій сучасних теоретичних концепцій в суспільній географії.

Ключові слова: географічний поділ праці, географічний поділ ресурсів, наукові категорії суспільної географії.

Раскрыта сущность основной категории общественной географии - «географическое разделение труда». Обоснована необходимость ее трансформации в категорию «географическое разделение ресурсов». Определены научные основы географического разделения ресурсов с позиций современных теоретических концепций в общественной географии.

Ключевые слова: географическое разделение труда, географическое разделение ресурсов, научные категории общественной географии.

The essence of the main social geographic category “geographical division of labor” is disclosed. The necessity of its transformation into category “geographical resources sharing” is substantiated. The scientific fundamentals of geographical resources sharing via the current social geographic theoretic conceptions are explored.

Keywords: geographical division of labor, geographical resources sharing, scientific social geographic categories.

Вступ. Актуальність теми. Останнім часом, в суспільній географії все частіше з'являються спроби переосмислення фундаментальних категорій цієї науки з точки зору сучасних пост-некласичних тенденцій в гносеології та в філософії. Традиційні й усталені поняття, терміни і категорії (розміщення продуктивних сил, територіальна організація, суспільно-географічне положення тощо) доповнюються сучасним змістом, актуалізуються, змінюються та адаптуються до нових особливостей організації життя людей та їх науково-пізнавальної діяльності. Не оминув цей процес і категорію «географічний поділ праці». Все більше європейських та американських суспільних географів говорять про її трансформацію та переорієнтування на дослідження географічного поділу ресурсів (природних, економічних, соціальних, фінансових, інформаційних), одними з яких, власне, виступають і трудові ресурси. Зазначене вище вимагає розробки нових теоретичних засад розвитку

суспільної географії і категорії «географічний поділ ресурсів», більш широкої взаємопов'язаності вітчизняної науки із провідними науковими школами зарубіжних учених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія «географічний поділ праці» сформувалась на українських теренах в рамках радянської концепції економічної географії. Її основоположником вважається радянський економіко-географ М. Баранський. Проте, його власні міркування з приводу необхідності застосування цієї категорії базувались на теоретичних викладках К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, твори яких виступали ідеологічною та методологічною основою переважної більшості наукових досліджень в СРСР. Немарксистський погляд на географічний поділ праці та інших економічних ресурсів ми зустрічаємо в працях видатних географів і філософів того часу - К. Ріттера (Ritter, K.), А. Геттнера (Hettner, A.), А. Вебера (Webber, A.), А. Льюша (Lösch, A.), Дж. У. Дреппера (Drabber J. W.) та ряду інших зарубіжних учених – представників хорологічної та енвіронменталістської концепцій в географії. Методологічні проблеми, підняті в працях цих учених актуальні за кордоном і в наш час, питання географічного поділу ресурсів в наші дні досліджують Г. Кларк, М. Фельдмен, М. Гертлер (Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S.), а також М. Фуджита, П. Кругман, Е. Венайблес (Fujita M., Krugman P.R., Venables A.J.). Однак, комплексного теоретико-методологічного аналізу категорії «географічний поділ ресурсів» ще детально не проводилось.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження виступає гносеологічна сутність категорії «географічний поділ ресурсів», а предметом – особливості її застосування в сучасній суспільній географії. Метою дослідження є обґрунтування сутності категорії «географічний поділ ресурсів» і необхідності трансформації наукових положень категорії «географічний поділ праці», а завданнями - визначення наукових засад географічного поділу ресурсів з позицій сучасних теоретичних концепцій в суспільній географії.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час в українській та російській суспільній географії домінує те розуміння категорії «географічний поділ праці», яке в основних своїх рисах було започатковане ще Миколою Баранським. На думку ученого, під цією категорією розуміється просторова форма суспільного поділу праці, яка «полягає у тому, що різні країни (або райони) працюють одне для одного, щоб результат праці перевозився з одного місця в інше, щоб був, таким чином, розрив між місцем виробництва і місцем споживання» [2].

Власне, поняття «суспільного поділу праці», що є родовим по відношенню до досліджуваної категорії, було введено в науковий обіг в працях К. Маркса і Ф. Енгельса для обґрунтування ними теорії розриву між працею робітничого класу і привласненням результатів цієї праці крупним капіталом на основі «несправедливого розподілу» (з точки зору марксистів - авт.) прибутків і, як наслідок, нещадної експлуатації робітничого класу [8]. Територіальний поділ праці, на думку класиків марксизму-ленінізму, «полягає у закріпленні

окремих галузей за певними районами» [8], в «спеціалізації окремих районів на виробництві одного продукту, інколи одного сорту продукту і навіть певної частини продукту» [7]. Зазначалось також, що поділ праці формується не лише внаслідок різноманітності природних умов і ресурсів, але, перш за все, «через існуючі виробничі відносини» в суспільстві [1;8]. Саме праця, як мобільний та відносно доступний ресурс того часу була виокремлена К. Марксом для обґрунтування своєї теорії.

Ідеї класиків марксизму-ленінізму були повністю схвалені та сприйняті в радянській економічній географії. Тривалий час, категорія «географічний поділ праці» розвивалась в працях відомих радянських учених – Ю. Г. Саушкіна, В. О. Анучіна, С. І. Іщука, М. Д. Пістуна та ін. На її основі розроблялись перші плани ГОЕЛРО (М. М. Колосовський та ін.), п'ятирічні плани розвитку виробництва і формування територіально-виробничих комплексів (А. Ю. Пробст, О. Т. Хрущов, М. М. Паламарчук, М. І. Шраг, С. І. Іщук та ін.), сформувався вчення про опорний каркас господарства і розселення (Г. М. Лаппо, А. Ю. Пробст), вчення про соціалістичний міждержавний поділ праці (в рамках організації СЕВ – І. О. Вітвер, Я. Г. Машбіц, С. В. Одессер) тощо. Дана категорія слугувала основою обґрунтування переваг планової соціалістичної моделі економіки порівняно із ринковими економіками капіталістичних держав, оскільки в умовах соціалізму усупільнення ресурсів праці (нарівні із предметами та засобами праці) призводило до всезагального «справедливого перерозподілу результатів праці» [8], отриманої в результаті націоналізованого виробництва.

Сучасна суспільно-географічна наука визначає категорію «географічний поділ праці» як «процес спеціалізації певної території (групи країн, однієї країни чи її регіонів та місцевостей) на виробництві певних видів продукції і послуг на основі розвиненого обміну» [9]. Процес географічного поділу праці, як стверджує ряд учених, проходить на основі розвитку спеціалізації господарських регіонів і взаємозв'язків між ними через обмін. Різні регіони стають все більш взаємопов'язаними і взаємозалежними в процесі розвитку їх господарства, коли усупільнення виробництва досягає такого високого рівня розвитку, що окремі території виступають в якості спеціалізованих частин господарства всієї країни [6;9]. З поділом діалектично пов'язана і географічна інтеграція праці, в рамках якої розвиваються процеси концентрації населення і господарства, формуються господарські вузли, агломерації тощо [9].

В умовах ринкової економіки, роль географічного поділу праці суттєво доповнюється та переосмислюється. Перш за все, слід зазначити, що процеси усупільнення праці, відмова від приватної власності на виробничі ресурси та їх подальша націоналізація не дали очікуваного економічного ефекту та не призвели до «справедливого розподілу прибутків», на який очікували теоретики марксизму-ленінізму. По-друге, в ринкових умовах, праця виступає не єдиним мобільним та високоліквідним фактором виробництва, який лише сам забезпечує виробництво і розподіл матеріальних і духовних благ, визначає

їх усупільнення та привласнення. Таких факторів багато. Привласненими можуть бути не лише ресурси праці, але, перш за все, ресурси природи (землі, зокрема), капіталу, інформації. Отже, врахування розподілу на території всіх елементів економічних ресурсів є суттєвим і необхідним для формування раціональної структури господарства й ефективних механізмів перерозподілу прибутків від його функціонування. Цю думку можна заперечити, посилаючись на класичний аргумент радянської економічної географії про те, що саме праця робітників, впливає на географічний розподіл кінцевого продукту, а не фактичне розташування родовищ природних ресурсів, фінансових установ і банків капіталів, або ж інформаційних порталів. Але, контраргументом існує третій пункт визначення ролі географічного поділу праці. Отже, по-третє, працівники підприємств можуть мати (і, частіше за все, мають) обмежений доступ до інших факторів виробництва (землі, капіталу, інформації) як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин. В цьому випадку, поділ праці фактично потрапляє в залежність від розподілу інших видів ресурсів. Тому класична формула економічної ефективності «територіального поділу праці» запропонована ще М. Баранським [6;9], де виводиться залежність між ціною товару на місці продажу, на місці виробництва і транспортними витратами, не буде відтворювати реальну сутність усіх процесів формування прибутку підприємства. Натомість ми матимемо нераціональне розміщення підприємств, збитковість цілих галузей господарства, непрозорість перерозподілу прибутку та відірваність працівників від реальних можливостей управління ефективністю своєї праці і привласнення її результатів. Ці процеси мали місце і в радянській економіці, слід лише згадати вкрай неефективний плановий розподіл потоків матеріально-технічного постачання промислових підприємств, нераціональні сировинно-виробничі та постачальницько-збутові зв'язки, кризу агропромислового виробництва, викликану, здебільшого, неефективним розподілом праці в допоміжних та обслуговуючих галузях тощо.

І, нарешті, по-четверте, в умовах глобалізації та інтернаціоналізації соціально-економічного середовища все більшого значення набуває той факт, в чийх руках знаходяться ресурси землі, води, надр, капіталу та, особливо, інформації, яка, по своїй суті взагалі є екстериторіальною. Інформаційна сфера вийшла далеко за свої територіальні межі. Тому місця прикладання праці і їх географічний поділ перестали мати конкретну прив'язку до простору. Адже, працівники інформаційної сфери можуть виробляти свою продукцію в будь-якій точці простору, де забезпечено під'єднання до глобальної інформаційної мережі Інтернет.

З огляду на вищевикладене, на нашу думку, категорія «географічний поділ ресурсів» має свідчити не лише про різницю в спеціалізації окремих регіонів, а, перш за все, про наявність конкурентних переваг певної території над іншою, завдяки яким забезпечується максимальна економічна ефективність розвитку різних видів людської діяльності на основі розвиненого обміну виробленими матеріальними чи духовними благами. Її суспільно-географічна

сутність не має зводитись лише до механічного розподілу місць прикладання праці, адже на процес господарювання суттєво впливають й інші територіальні та й навіть, останнім часом, екстериторіальні фактори, зазначені вище.

Подібна точка зору сформувалась в середовищі західних учених вже тривалий час. Чи не перші дослідження, присвячені територіальному перерозподілу ресурсів та їх впливу на господарську діяльність людини та її ефективність припадають на кінець 19 століття. Відомий американський учений Джордж Уільям Дреппер (Drabber J. W.) у своїх епохальних працях «Історія розумового розвитку Європи» (1875 р.) [4] та «Природа й життя Америки і їх відношення до походження громадянської війни...» (1871 р.) [5] з позицій раннього енвайронменталізму відстоював панівну роль природних ресурсів у формуванні й поділу праці на території, а також у формуванні свідомості людей та їх поведінки і рис характеру. Його поділ Європи на регіони різного типу «розумового розвитку» [4] визначив характер перерозподілу ресурсів окремих цивілізаційних угруповань, а динамічна характеристика переходу від «віку споглядального розуму» до «віку волі» - особливості трансформації такого поділу в залежності від характеру зміни природного середовища.

В подальших дослідженнях представників хорологічної школи географії (К. Ріттера, А. Геттнера та ін.) [3] ідеї географічного поділу ресурсів набули більш широкого змісту та доповнилися не лише природними компонентами, але й особливостями суспільного розвитку території. Так, до ресурсного базису території, який визначає її конкурентні переваги, була додана праця й капітал.

Зазначені вище аспекти розвитку географічної науки сприяли формуванню класичного вчення „теорії штандортів” відомого економіста, географа і філософа Альфреда Вебера. В своїй книзі „Über den Standort der Industrien¹²” (1909 р.) вчений обґрунтовує цілісний характер впливу на розміщення виробництва трьох провідних факторів: орієнтації на транспорт, орієнтації на трудові ресурси та орієнтації на концентрацію перших двох факторів та, власне, і самого виробництва, яка і була названа „агломеруванням”. Таким чином, в роботах А. Вебера говориться не лише про суто марксистський підхід до географічного поділу праці, але й інших видів ресурсів у комплексі із трудовими: комунікаційних, агломераційних тощо.

Революційні зміни в концепції географічного поділу ресурсів здійснив А. Льюш (Lösch, A.). В своїй праці “Economics of location”¹³ учений стверджував, що диференціація господарського розвитку території „не є результатом лише природних чи політичних нерівностей” [12]. На його думку, в основі вигідного розміщення підприємств на території лежать процеси концентрації та/або диспергування виробництва в залежності від дії цілого ряду умов і факторів, до яких учений відносив розподіл на території ресурсів землі, праці, капіталу. Цю думку поділяють У. Кристаллер (Christaller, W.), А Маршалл (Marshall, A.), а

¹² Про штандорти в промисловості (нім.).

¹³ Економіка розміщення (англ.)

також ряд українських учених початку ХХ ст. (Д. Журавський, К. Воблий, М. Туган-Барановський та ін).

В наші часи, концепція географічного поділу ресурсів активно поширюється в західній економічній географії. Так, в фундаментальному виданні “The Oxford Handbook of Economic Geography”¹⁴ Г. Кларк, М. Фельдмен, М. Гертлер (Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S.) стверджують, що поділ праці залишається історичною категорією, що демонструє суто марксистський підхід до територіальної диференціації господарства [10, стор. 455]. На думку авторів підручника, можна говорити про *географічний ринок робочої сили* (курсив Г. Кларка), або, що більш доречно, про *«локальний по суті рівень людської діяльності і регулювання ресурсів, що створює передумови для реалізації конкурентних переваг території»* (курсив Г. Кларка) [10, стор. 456]. Отже, саме поділ ресурсів на території (природних, трудових, фінансових, інформаційних тощо), на думку, Оксфордської школи економіко-географів, має бути покладений в концепцію формування переваг регіону в процесі спеціалізації на виробництві певних видів матеріальних чи духовних благ.

Ця ідея стає також основою розвитку вчення М. Фуджити, П. Кругмана та Е. Венайблеса (Fujita M., Krugman P.R., Venables A.J.), які розвинули його в рамках концепції «*нової економічної географії*» [11]. В своїй праці «The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade»¹⁵ ці учені обґрунтовують механізми формування найбільшої прибутковості та комерційної ефективності розвитку господарства в залежності від особливостей географічного поділу ресурсів. Кругман пропонує за допомогою багатофакторного аналізу оцінити різні ефекти підвищення віддачі підприємств (прибутків), транспортні витрати, рух продуктивних факторів (капіталу, робочої сили, інформації), що, на думку ученого, розкриває нові можливості для географії і регіональної (*просторової* – П. Кругман) економіки.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, сучасна суспільна географія мусить спиратися в своїх дослідженнях на категорію «*географічний поділ ресурсів*», яка має яскраво виражений ринково-орієнтований характер, спрямований на встановлення конкурентних переваг регіону, відрізняється цілісністю та комплексністю підходу до вивчення географічного простору, містить елементи дослідження узагальнюючого впливу різних типів ресурсів на характер та ефективність господарської діяльності людини на території. Географічний поділ ресурсів може мати глобальний (світовий), міжнародний, міжрегіональний, внутрірегіональний та локальний характер, може залежати від особливостей центрально-периферійних відносин певної території, її суспільно-географічного положення, конфігурації, концентрації і диспергування окремих компонентів суспільно-географічної системи тощо [1;6;9]. Саме ця категорія повною мірою відповідає новим завданням суспільної географії – розробленню механізмів формування та оптимізації розвитку додаткової економічної

¹⁴ Оксфордський підручник з економічної географії (англ.)

¹⁵ Просторова економіка: міста, регіони та міжнародна торгівля (англ.)

ефективності (комерційної прибутковості) різних видів людської діяльності на території в залежності від перерозподілу в її межах різних ресурсів і факторів зростання віддачі від вироблення продукту. Розробка та апробація таких механізмів, заснованих на широкому використанні категорії «географічний поділ ресурсів» є основою для подальших наукових розвідок у даному напрямку.

Список використаних джерел:

1. Алаев Є. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. / Алаев Є. Б. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Баранский Н. Н. Избранные труды. Научные принципы географии. / Н. Н. Баранский. – М.: Мысль, 1980. – 239 с.
3. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы / Геттнер А. ; [под ред. Н. Н. Баранского]. – Л. – М.: Госиздат, 1930. – 416 с.
4. Дреппер Дж. У. История умственного развития Европы. / Дреппер Дж. У. – С.-Пб.: Издание Л. Ф. Маркса, 1875. - 634 с.
5. Дреппер Дж. У. Природа и жизнь Америки и их отношение к происхождению войны. / Дреппер Дж. У. – С.-Пб.: Типография М. Хана, 1871. – 463 с.
6. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка [Текст] : навч. посібник / С. І. Іщук ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : Видавець Паливода А.В., 2006. - 284 с.
7. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1983. – Т. 3. – С. 431.
8. Маркс К. Сочинения. – 2-е изд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 6. – С. 441.
9. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. / Пістун М. Д. – К.: Вища шк., 1996. – 231 с.
10. Clark G. L. The Oxford Handbook of Economic Geography. / Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S. – New York, Oxford University Press, 2003. – 742 p.
11. Fujita M. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade / Fujita M., Krugman P.R., Venables A.J. – MIT Press, Cambridge MA, 1999. – 640 p.
12. Lösch A. The economics of location. / A. Lösch. - New Haven, CN: Yale University Press, 1954. – 156 p.